

Dziedzictwo w turystyce kulturowej – wprowadzenie do kolekcji tematycznej czasopisma naukowego „Turystyka Kulturowa”

Armin Mikos von Rohrscheidt
ORCID: 0000-0001-5811-9096
armin@turystykakulturowa.org
GSW Milenium, Gniezno / „Turystyka Kulturowa”, Poznań

Paweł Plichta
ORCID: 0000-0001-6976-9350
pawel.plichta@uj.edu.pl
Uniwersytet Jagielloński

1. Dziedzictwo a turystyka kulturowa

Problematyka dziedzictwa należy współcześnie do głównych zagadnień zarówno ruchu turystycznego, jak i zainteresowań w obszarze nauki o zarządzaniu i jakości. Obie te sfery w interesującej postaci funkcjonują również w szerszych ramach turystyki kulturowej jako turystyka dziedzictwa (*heritage tourism*). Zarządzanie dziedzictwem ukierunkowane jest tu na ochronę materialnych i niematerialnych elementów przeszłości istotnych z określonych względów dla konkretnej grupy, w co wkomponowane są kluczowe działania na rzecz ich popularyzacji.

Z uwagi na fakt zasadniczo fragmentarycznego wykorzystywania dziedzictwa, duże znaczenie na różnych poziomach, m.in. wyboru i prezentacji ma proces jego interpretacji [Murzyn 2002, s. 74; Christou 2005, s. 8-9; Mikos v. Rohrscheidt 2020, s. 70-71]. Stali mieszkańcy, właściciele, zarządcy i użytkownicy konkretnych zasobów, podmioty i osoby organizujące oraz dystrybuujące te zasoby komercyjnie, wreszcie turyści uczestniczą w tym procesie tworząc lub odbierając określone narracje i przekazy, kreując lub konsumując określone usługi, w których główny komponent stanowi określony element dziedzictwa [Mikos v. Rohrscheidt 2020, s. 97-99]. Interpretacja dziedzictwa dokonywana w ramach turystyki kulturowej oznacza zespół działań pozostających w bezpośredniej zależności. Należy wyodrębnić w nich: aktywne zarządzanie dziedzictwem, jego zaplanowaną i celową prezentację i narrację oraz aktywność turystyczną obejmującą jego doświadczenie i sprzyjającą mu. Ujawniają one rozliczne wymiary i perspektywy, możliwe odmienne ujęcia teoretyczne i założenia, zbieżne i rozbieżne interesy a także relacje jej interesariuszy.

Różne typy, poziomy i sposoby realizacji programów interpretacyjnych stanowią z jednej strony obszar eksploracji, z drugiej zaś jawią się jako praktyczne propozycje w obszarze zarządzania turystyką. Dziedzictwo dla turystów, zwłaszcza tych kulturowych, stanowi podstawę konstruowania produktów, w tym wycieczek i lokalnych pakietów zorientowanych na sferę doświadczeń [szerzej zob. Mikos v. Rohrscheidt 2021, s. 189-246].

Z powyższych względów kluczowe znaczenie ma podejmowanie analiz i studiów odnoszących się do zasobów i obszarów oddziaływania dziedzictwa eksploatowanych i interpretowanych w turystyce. Metody i narzędzia interpretacji wraz z globalnymi trendami i lokalnymi uwarunkowaniami organizacji turystyki dziedzictwa stanowią podstawę do określenia optymalnych możliwości zarządzania zarówno turystyczną funkcją obiektów dziedzictwa, jak i produktami turystycznymi skoncentrowanymi na jego doświadczeniach.

Różne cele i sposoby wykorzystania dziedzictwa, również w aktywnościach turystycznych, obarczone są wieloma ryzykami. Z jednej strony zagrożeniem ujawniającym się zwłaszcza w interpretacji dziedzictwa jest ideologiczna lub polityczna manipulacja, z drugiej zaś eksploatacja ograniczająca, utrudniająca lub uniemożliwiająca dostęp albo wykluczająca jego lokalnych interesariuszy, co może prowadzić do oferowania nieautentycznych produktów i doświadczeń. Warto też wskazać w tym miejscu na możliwe konflikty powstające tak wobec samego dziedzictwa, jak i generowane w procesie jego interpretacji. Koniecznym zatem wydaje się nie tylko pogłębiona refleksja, ale konkretne propozycje służące eliminacji lub ograniczeniu potencjalnych zagrożeń.

2. Problematyka dziedzictwa w zagranicznym i krajowym piśmiennictwie

Zarówno samo dziedzictwo, jak i zarządzanie nim stanowi przedmiot wielu opracowań naukowych i eksperckich. Do kanonu w tym względzie należą prace takich badaczy jak: David Lowenthal [1985; 1996], Robert Hewison [1987], Dawid Uzzell [1989; 1998] Laurajane Smith [2006], Gregory Ashworth [1991, pol. 2015], Peter Howard [2003], John Tunbridge [2018], Ashworth, Tunbridge [1996; 2000], Ashworth, Graham, Tunbridge [2001], Brian Graham i inni [2000] czy Sharon

Macdonald [2013]. W polskim piśmiennictwie na uwagę zasługują opracowania Krystyny Pawłowskiej i Magdaleny Swaryczewskiej [2002], Jacka Purchli [2005], Moniki Murzyn-Kupisz [2012], Andrzeja Tomaszewskiego [2012], Krzysztofa Kowalskiego [2013], Arkadiusza Marciniaka i in. [2018].

Trzon rozważań i kierunki badań w obszarze zarządzania dziedzictwem wyznaczają do pewnego stopnia raporty i rekomendacje międzynarodowych gremiów. W kontekście turystycznego wykorzystywania i interpretacji dziedzictwa należy wskazać dwie główne organizacje ICOMOS [1999; 2008a; 2008b; 2010], UNESCO [1972; 2003a], których dokumenty stanowią punkt wyjścia dla kolejnych analiz [zob. Jokiletho 2005]. Współczesne standardy interpretacji dziedzictwa kulturowego zostały sformułowane m.in. w Karcie Interpretacji i Prezentacji Miejsc Dziedzictwa Kulturowego [ICOMOS 2008a]. Modelowe ujęcia koncepcyjne i wskazówki strategiczne w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym nowozelandzki ANZECC [*Best practice in cultural...* 2001], australijski AHC [*Successful Tourism...* 2000] oraz norweski model NWHF [*Cultural Heritage Management...* 2004] doczekały się już krytycznej analizy Jurenienne i Radzeviciusa [2014]. Na krajowym, polskim poziomie przestrzeń do naukowej i eksperckiej dyskusji na temat zarządzania obiektami i miejscami dziedzictwa tworzy przede wszystkim Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Prezentowana problematyka została ujęta w opracowaniach stanowiących formę podręczników zarządzania miejscami i obiektami dziedzictwa [Garfield 1993; Pedersen 2002; Harrison 1994; Misiura 2006; Moscardo i in. 2007] oraz kompendiów i rekomendacji o charakterze globalnym [*Manual...* UNESCO 2000; *Managing...* 2013; UNESCO 2018] i lokalnym [m.in. Feilden, Jokiletho 1993; Ringbeck 2008].

Z kolei na kanon piśmiennictwa poświęconego interpretacji dziedzictwa składają się publikacje badaczy jak D. Uzzell [1995; 1998], S. Ham [1992 i 2013], G. Moscardo [1999], Knudson, Beck i Cable [1995], Ludwig [2003], Howard [2003], Hems i Blockley [2006]. Praca interpretatorów w perspektywie socjologicznej jest obecna w analizach: Uzzella [1992] czy Machlis i Field [1992]. Wśród monografii traktujących o rozmaitych możliwych wymiarach interpretacji wskazać można poświęconą interpretacyjnemu performance`owi i ożywianiu przeszłości w muzeach i miejscach dziedzictwa [Jackson, Kidd 2011]. Autorzy wielu opracowań skupiają się na

miejscach interpretacji w zarządzaniu dziedzictwem jako szerszej działalności, wskazując także na znaczenie obecności turystów w jego eksploatacji [m.in. Sharpe i Gensler 1978; Hall i in. 1993; Veverka 1994; Howard 2003; Lawson, Walker 2005; Gawel 2011; Ashworth 2015; Tunbridge 2018].

Nie bez znaczenia dla rozwoju koncepcji interpretacyjnych są analizy zjawisk tworzące istotne konteksty interpretacji, np. przeszłość jako dziedzictwo [Lowenthal 1985; 1998; 2000], pozytywne i niepożądane skutki rozwoju przemysłu dziedzictwa [Hewison 1987, 1989].

W omawianej turystycznej perspektywie warto przywołać opracowania, w których mowa o działaniach interpretacyjnych dziedzictwa w relacjach z turystami – gospodarzy zasobów, edukatorów i animatorów doświadczeń, przewodników turystycznych i pilotów wycieczek [Ham 1992; Lewis 1995; Hein 1998; Falk, Dierking 2000; Izquierdo Tugas i in. 2005; Jones 2007; Simon 2010; Smith, Holmes 2012; Ludwig 2012a; Nowacki 2005; 2012; Lord, Piacente 2014; Mikos v. Rohrscheidt 2014; 2018; Banaszekiewicz 2012; Calurasan 2017]. Autorzy tych prac podejmują nie tylko teoretyczne rozważania dotyczące procesów interpretacyjnych, ale często wskazują na atrakcyjne treści i sposoby organizacji doświadczenia turystycznego, które może być udziałem turystów skonfrontowanych z dziedzictwem. W tym miejscu należy też wspomnieć rozwinięte i uwspółcześnione zasady Tildena [1957; pol. 2019] przedstawione przez Larry'ego Becka i Teda Cable'a [2002; 2011].

Obok wielu prac analitycznych [m.in. Nuryanti 1997; Staiff 2014] wskazać należy opracowania o charakterze praktycznym [m.in. Lawson i Walker 2005; Colquhoun 2005] wskazujące na sposoby interpretacji wielowymiarowego dziedzictwa jako takiego [zob. *Manual for tourism management* 2000] lub interpretacji dokonywanej w konkretnych obiektach, m.in. muzeach [Lord, Piacente 2014], zamkach [Peacock 2010], centrach interpretacji [Moscardo, Pearce 1986] lub w rozproszeniu [Uzzell 1985].

Tworzenie programów interpretacji i zarządzanie różnymi projektami interpretacyjnymi dziedzictwa bez względu na jego lokalizację stanowi przedmiot zainteresowań opracowań autorstwa m.in. Kathleen Regnier i innych [1992], Samuela Hama [1992], Johna Veverki [1994], Douglasa M. Knudsona, Teda Cable i Larry'ego Becka [1995], Gianni Moscardo [1999], Thomasa Ludwiga [2003], Lisy Brochu

[2003], Richarda Kohena i Kim Sikoryak [2005], Samuela Hama [2013], Jima Buchholz i innych [2015].

Interesujące fragmenty traktujące o zarządzaniu interpretacją dziedzictwa zawiera wiele prac z zakresu jego zarządzania [Hall, McArthur 1993; 1998; Howard 2003] a także turystyki dziedzictwa [m.in. Jiang, Hornsey 2008; McCormick 2011; Timothy, Boyd 2003, 2013; Park 2014]. Oczywiście, szczególnie istotne pozostają w tym względzie monografie poświęcone turystyce kulturowej [McKercher, du Cross 2002; Timothy, Nyaupane 2009; Timothy 2011; Mikos v. Rohrscheidt 2018, 2020].

Temat interpretacji dziedzictwa podejmują również autorzy analizujący lub proponujący nowe rozwiązania w obszarze zarządzania rynkiem doświadczeń turystycznych [m.in. Sotiriadis i Varvaressos 2016; Stasiak 2019]. Ich uwaga skupia się także na efektywności interpretacji [m.in. Prince 1982; Chase-Harrell 1984; Stewart i in. 1998] przy uwzględnieniu stale unowocześnianych metod, technologii i narzędzi [Lu i in. 2015; Xue i in. 2019; Gao i in. 2020].

Dowodem zainteresowania interpretacją dziedzictwa w turystyce specjalistów różnych dziedzin są kolejne periodyki naukowe. Warto w tym miejscu wskazać niektóre z nich o ugruntowanej pozycji, jak ukazujący się od 1996 roku „Journal of Interpretation Research” czy wydawany od 2006 roku „Journal of Heritage Tourism”. Inne przykładowe wyspecjalizowane czasopisma naukowe w tym obszarze to: „Journal of Cultural Heritage”, „International Journal of Heritage Studies”, rocznik „International Journal of Intangible Heritage” czy „Exarc Journal”.

Istotne dla funkcjonowania dziedzictwa w obszarze turystyki pozostają zintegrowane działania jego badaczy i interpretatorów ukierunkowane zarówno na wymianę doświadczeń, szkolenia, jak i wypracowywanie nowych koncepcji, metod i technik interpretacji [BI 2019 www] oraz opracowywanie propozycji spójnych programów interpretacyjnych dla obiektów i obszarów. Przykładami w tym względzie nich mogą być amerykańska National Association for Interpretation [NAI 2019 www], europejska Interpret Europe [IE 2019 www], brytyjska Association for Heritage Interpretation [AHI 2019 www], australijska Interpretation Australia [IA 2019 www] czy niemiecka akademie Bildungswerk interpretation [BI 2019 www].

Efektom wskazanych powyżej działań są wypracowane standardy i koncepcje interpretacji dla konkretnych obiektów [m.in. Veverka 1994, Carter 2001], programy szkoleń adresowanych dla praktyków-interpretatorów [m.in. Ludwig 2008, 2012b; Lehenes 2013; Tilkin 2014]. Rzecz jasna efekty te przybierają postać metodycznych i praktycznych podręczników interpretacji dziedzictwa [Ham 1992, 2013; Brochu i Merriman 2002; Brochu 2003; Colquhoun 2005; Ward, Wilkinson 2006, Knapp 2007; Wearing i in. 2007; Moscardo, in 2007; Jones 2007; *Standards* 2008a-d; Cross 2012, *Engaging* 2016; Ludwig 2003, 2008, 2015; Regnier i in. 2015]. Polskim odpowiednikiem tych ostatnich jako traktująca imiennie o interpretacji dziedzictwa dla potrzeb turystyki praca Armina Mikosa von Rohrscheidt [2014]. Także autorzy innych polskich opracowań zaproponowali użyteczne w interpretacji dziedzictwa wskazówki m.in. dla przewodników czy pilotów wycieczek oraz propozycje działań interpretacyjnych [Hajduk i in. 2014; Zarzycka 2016].

Wśród wielu analitycznych ujęć wskazać należy również: muzealne partycypacyjne programy interpretacji [Falk, Dierking 1992; Simon 2010], żywą interpretację dziedzictwa w obiektach z materialnymi jego świadectwami [Magelssen 2007], efektywne zastosowanie nowoczesnych technologii w interpretacji dziedzictwa [Neto 2012, Othman 2012, Rahman, Kiang 2017; Rueda-Esteban 2019].

W perspektywie aplikacyjnej warto przywołać te opracowania, których autorzy podejmują i badają efektywność interpretacji dziedzictwa w kontekście celów i założeń grup interesariuszy, w tym samych gospodarzy. W takim ujęciu rozpatrywane są zarówno kryteria, jak i możliwości mierzenia wyników [Ryan, Dewar 1995; Wearing i in. 2007; Weiler, Ham 2006; 2010].

Najnowszą publikacją wydaną w języku polskim, kompleksowo analizującą udział dziedzictwa jako zasobu i inspiracji dla uprawiania i organizacji turystyki kulturowej, jego wykorzystanie jako rdzenia jej produktów oraz metody interpretacji z udziałem turystów jest obszerna monografia Armina Mikos v. Rohrscheidt *Interpretacja dziedzictwa w turystyce kulturowej. Konteksty, podmioty, zarządzanie* [2021].

3. Opis kolekcji tematycznej[1]

Dziedzictwo zarówno w kontekście produktów i doświadczeń turystycznych, jak i jego interpretacji i zarządzania w turystyce kulturowej stanowi ważny i wyróżniający się przedmiot zainteresowania autorek i autorów publikowanych prac na łamach czasopisma naukowego „Turystyka Kulturowa”. Pozwoliły one zatem na zorganizowanie kolekcji tematycznej, w której wyróżniają się numery tematyczne dotyczące interpretacji dziedzictwa w turystyce kulturowej pod redakcją Michała Kępskiego i Szymona Czajkowskiego [nr 3, 2020], ekonomii turystyki kulturowej pod redakcją Pawła Plichty i Michała Koskowskiego [nr 1, 2020], kłopotliwego dziedzictwa pod redakcją Magdaleny Banaszekiewicz i Łukasza Gawła [nr 3, 2019], problemów zarządzania w turystyce kulturowej pod redakcją Armina Mikosa von Rohrscheidt i Szymona Czajkowskiego [nr 1, 2017] oraz relacji między turystyką kulturową a dziedzictwem pod redakcją Magdaleny Banaszekiewicz i Sabiny Owsianowskiej [nr 3, 2016]. W tych i pozostałych numerach czasopisma opublikowane zostały zarówno artykuły naukowej, raporty, jak i dyskusje eksperckie i recenzje prac stanowiące istotny wkład w badania prezentowanej problematyki. Należy nadmienić, że wiele wypowiedzi ma charakter aplikacyjny w zakresie rzecz jasna polskiej turystyki kulturowej.

Do ważnych ujęć należą prace pokazujące fundamentalne relacje między interpretacją dziedzictwa a turystyką kulturową wraz z historią, celami, założeniami, poziomami i wymiarami programów i rodzajów działań w tym obszarze [Małolepszy, Kępski 2020; Mikos von Rohrscheidt 2019a; 2019b; Małolepszy 2015], konteksty i uwarunkowania zarządzania interpretacją dziedzictwa w szeroko rozumianej turystyce kulturowej [Mikos von Rohrscheidt 2020], typy interpretowanych zasobów i wiodące treści [Mikos von Rohrscheidt 2019c] oraz typologię podmiotów i analizy podejmowane przez nie działania [Mikos von Rohrscheidt 2020a]. Należy też zwrócić uwagę na artykuły, których autorzy analizują alternatywne formy przewodnictwa interpretacyjnego wykorzystujące nowoczesne technologie komunikacji i prezentacji [Mikos von Rohrscheidt 2016]. W kolekcji znalazły się zatem teksty zawierające sugestie, rekomendacje i propozycje konkretnych działań interpretacyjnych dziedzictwa, zwłaszcza w turystyce kulturowej [Nowacki 2020; Mikos von Rohrscheidt 2016; Warcholik 2014; Kruczek. Maciąg 2014]. Do tej grupy zaliczyć można także opracowania wskazujące na dobre praktyki w tym względzie, np. produkty turystyczne Bramy Poznania [Małolepszy 2015], oprowadzania tematyczne po ekspozycji Bramy

Poznania ICHOT [Barbarzak 2020], działalność Stowarzyszenia Działań Lokalnych „Spichlerz” na Górnym Śląsku [Poloczek 2020] projekt „Dziedzictwo przyrodniczo-kulturowe Wzgórz Dylewskich” [Skrobot 2020], przedsięwzięcia realizowane w katedrze poznańskiej [Małolepszy, Kaczmarkiewicz 2017]. Te prace powinny zainteresować nie tylko zarządców obiektów czy przewodników. O kompetencjach, cechach i umiejętnościach tych ostatnich mowa w odniesieniu do zabytkowych obiektów przemysłowych [Herman 2015].

Kolejną grupę artykułów stanowią prace wprowadzające w dysonanse i trudności doświadczeń turystycznych [Owsianowska, Banaszekiewicz 2015] oraz traktujące o wyzwaniach interpretacyjnych konkretnych przypadków: obiektów, miejsc, miast [Głyda 2016] takich jak: Nowa Huta [Klaś 2019], Czarnobylska Strefa Wykluczenia [Karpel 2021; Banaszekiewicz 2020], nekropolie wojenne [Trojanowski 2020], nieczynne cmentarze protestanckie [Wałkowska 2019]. W tej grupie widzieć można też ujęcia dziedzictwa zapomnianego, którego przykładem są ślady protestantyzmu na Podlasiu [Grzyb 2013] czy dziedzictwo ewangelików w Siemianowicach Śląskich [Pilarska 2019]. W tej problematyce mieszczą się także prace dotyczące trudnego dziedzictwa epoki kolonialnej oraz jego wykorzystania turystycznego w Afryce Zachodniej [Górny, Górna 2016] czy epoki niewolnictwa w Stanach Zjednoczonych [Kallas 2020].

W kilku przypadkach autorzy odwołują się wprost do zasad interpretacji dziedzictwa Freemana Tildena, analizując wybrane elementy dziedzictwa, np. nekropolie wojenne w Polsce [Trojanowski 2020] czy pocysterski zespół klasztorny w Lubiążu [Wyrzykowska 2020]. Polskie wydanie pracy *Interpretacja dziedzictwa* [Poznań 2019] zostało omówione przez Armina Mikosa von Rohrscheidta [2019d].

Do kolekcji włączono też artykuły wskazujące na potencjał dziedzictwa, szansę jego ochrony dzięki umiejętnemu, także interpretacyjnemu włączeniu go w ofertę turystyki kulturowej. Przykładem takiego dziedzictwa mogą być miejsca i obiekty przemysłu Tarnowskich Górach [Ziarkowska 2019], przemysłu naftowego w Polskich Karpatach [Kruczek 2019].

Publikowane na łamach czasopisma „Turystyka Kulturowa” zapisy dyskusji w ramach Gnieźnieńskiego Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej stanowią

platformę wymiany myśli i konfrontacji ujęć teoretycznych z praktyką. Interpretacja dziedzictwa stanowiła główny problem zwłaszcza kilku z nich. Warto zatem wspomnieć o postawionych pytaniach: *Czy i jak zasady interpretacji dziedzictwa odpowiadają potrzebom współczesnej turystyki kulturowej?* [Małolepszy, Kępski 2020], *Jak digitalizacja/cyfryzacja dziedzictwa i wirtualizacja praktyk kulturowych wpływa na rozwój turystyki kulturowej?* [Banaszkiewicz, Plichta 2021], *Czy możliwa jest turystyka kulturowa w krajach dyktatorskich?* [Czajkowski 2014]. W kolejnych dyskutowano na temat współczesności i przyszłości turystyki dziedzictwa [Banaszkiewicz, Gawęł 2019], wpływu „polityki historycznej” na (re)interpretację dziedzictwa w turystyce [Banaszkiewicz, Owsianowska 2016], „skansenizacji” dziedzictwa kulturowego w turystyce [Banaszkiewicz 2012] oraz poprawy kompetencji pilotów i przewodników do bycia interpretatorami kultur [Banaszkiewicz 2010].

Oprócz wymienionej powyżej na łamach czasopisma opublikowano recenzje m.in. monografii *Turystyka w miejscach kłopotliwego dziedzictwa* [Banaszkiewicz 2018] przygotowaną przez Armina Mikosa von Rohrscheidta [2018] oraz publikacji: *Specjalizacja i profesjonalizacja we współczesnym pilotażu i przewodnictwie Materiały z VII Forum Pilotażu i Przewodnictwa*, pod redakcją Zygmunta Kruczka [2012] i *Etyka przewodników turystycznych i pilotów wycieczek* pod redakcją Zygmunta Kruczka [2010] - obie autorstwa Magdaleny Banaszkiewicz.

4. Kierunki pożądanых badań i zachęta dla autorów

Z uwagi na rosnące wieloaspektowe zainteresowanie oraz dynamikę zmian zachodzących w obszarze interpretacji dziedzictwa łamy czasopisma „Turystyka Kulturowa” pozostają otwarte dla tej tematyki. Dotyczy to badań aktualnych potrzeb, motywacji, zainteresowań, mód, sposobów zachowania turystów w kontekście zarówno globalnych, jak i lokalnych zmian, procesów i zjawisk społecznych, politycznych, kulturowych.

Pożądane są zarówno opracowania koncepcyjne, jak i konkretne analizy produktów turystycznych bazujących na interpretacji dziedzictwa jako komponente doświadczeń. W tych przypadkach rdzeniem analizowanego produktu winien być element dziedzictwa kulturowego lub przyrodniczego.

Oczekiwany pracami są także te uwzględniające zarówno rozwój technologii komunikacyjnych, prezentacyjnych i obsługujących transakcje, jak i ewolucję metod i technik dydaktycznych z wykorzystaniem dziedzictwa.

Wobec ograniczeń w dostępie do zasobów i turystycznych doświadczeń dziedzictwa związanych z pandemią warto poddać naukowej refleksji aktualną strukturę programów interpretacji dziedzictwa, szczególnie zaś alternatywne formy doświadczeń kreowanych *in situ* poprzez propozycje i oferty wirtualne. Istotne także wydają się studia poświęcone (re)konstruowaniu lokalnych sieci produktowych i łańcuchów usługowych przerwanych z powodu wycofania lub ograniczenia zaangażowania niektórych uczestników.

Ramy czasopisma naukowego stanowią przestrzeń dyskusji badaczy turystycznej interpretacji dziedzictwa, ale i praktyków, interpretatorów, potencjalnych gospodarzy, zarządców miejsc i obiektów dziedzictwa. Zachęcamy zatem do publikacji artykułów poświęconych najnowszym rozwiązaniom technologicznym i krytycznej analizie ich wykorzystania w turystycznej interpretacji dziedzictwa oraz w szerszym kontekście organizacji turystyki kulturowej. Winno się przy tym uwzględnić w szczególności wymiar edukacyjny działań, tj. promocję i pogłębienie wiedzy o dziedzictwie w różnych grupach społecznych poprzez włączenie ich przedstawicieli zarówno w formalny jak i nieformalny system nauczania i stałego podnoszenia kompetencji zwłaszcza kulturowych i społecznych. Innym wymiarem wartym systematycznych badań i opisów są konkretne efekty przedsięwzięć interpretacyjnych dla ochrony dziedzictwa i korzystania z niego w procesach kształtowania relacji społecznych.

Warto też prowadzić przekrojowe i wieloaspektowe badania polskich organizacji interpretacyjnych, uwzględniające ich status, skład, misję, deklarowane cele, interesy ich członków i strategicznych partnerów, zakres uprawnień zarządczych wobec zasobów dziedzictwa. Istotnymi czynnikami w tym względzie, których analiza jest pożądana są także: skala i zasięg oddziaływania tej grupy organizacji, ich relacje z lokalnymi i zewnętrznymi interesariuszami, w tym strategicznymi partnerami, a także partycypacja różnych (zwłaszcza żywo zainteresowanych) grup mieszkańców eksploatowanych turystycznie obszarów jako prawowitych depozytariuszy dziedzictwa

i jego zasobów. Wreszcie warto różnymi metodami badać wiedzę i kompetencje ich personelu w interpretacji dziedzictwa dla potrzeb turystyki.

W rozwoju interdyscyplinarnych studiów nad praktycznym wymiarem dziedzictwa kulturowego konieczne wydają się też regularne analizy na podstawie empirycznych badań preferencji poszczególnych grup turystów w zakresie interpretacji dziedzictwa, w tym ich sposobów zachowania oraz badania efektywności jej poszczególnych metod i technik.

Kolejnym tematem oczekiwanych propozycji są naukowe opracowania interpretacji dziedzictwa w różnych formach aktywności turystycznej. Sukcesowi w tym zakresie sprzyja: obserwacja nowych sposobów zachowania turystów eksploatujących dziedzictwo, analiza ofert wyspecjalizowanych operatorów turystyki oraz analiza przydatności i efektywności metod i technik edukacji szkolnej i interpretacji dziedzictwa dla różnych grup odbiorców. Badaczy zainteresowanych wyżej opisanymi zakresami i kwestiami Redakcja zaprasza do kontaktu z kuratorem kolekcji.

Bibliografia

- Ashworth G., 1991, *Heritage Planning: Conservation as the Management of Urban Change*, Geo Pers, Groningen
- Ashworth G., 2015, *Planowanie dziedzictwa*, MCK, Kraków
- Ashworth G., Graham B., Tunbridge J., 2001, *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*, Pluto Press, London
- Ashworth G., Tunbridge J., 2000, *The Tourist-Historic City. Retrospect and Prospect of Managing the Heritage City*, Routledge, London–New York
- Ashworth, G., Tunbridge, J., 1996, *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*, Wiley, Chichester
- Association for Heritage Interpretation [AHI 2019 www]
- Banaszkiewicz M., 2012, *Dialog międzykulturowy w turystyce. Przypadek polsko-rosyjski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
- Beck L., Cable T., 2002, *Interpretation for the 21st Century. Fifteen Guiding Principles for Interpreting Nature and Culture*, Sagamore Publishing, Champaign
- Beck L., Cable T., 2011, *The Gifts of Interpretation. Fifteen Guiding Principles for Interpreting Nature and Culture*, Sagamore Publishing, Urbana
- Best practice in cultural heritage management. Report of National Parks and Wildlife Service*, Department of Natural Resources and Environment, 2001, ANZECC, Wellington, Hague Consulting Limited
- Brochu L., 2003, *Interpretive planning – The 5-M Model for Successful Planning Projects*, Heartfelt Publications, Fort Collins
- Brochu, L., Merriman T., 2002, *Personal interpretation: Connecting your audience to heritage resources*, InterpPress, Fort Collins

- Buchholz J., Lackey B., Gross M., Zimmermann R., 2015, *Interpreter's Guidebook: Techniques and tips for programs and presentations*, Stevens Point Foundation, Madison
- Calurasan A., 2017, *Interpreting and Presenting Places of Cultural Significance: A Heritage Interpretation and Presentation Guidelines*, Escuela Taller de Filipinas Foundation, Inc., Manila City
- Carter J., 2001, *A Sense of Place. An interpretative planning handbook*, Tourism and Environment Initiative, Iverness
- Chase-Harrell P., 1984, *The Use of Interpretive Techniques to Increase Visitor Understanding and Reduce Pressure on Fragile Resources: The West Bank of the Nile at Luxor*, [w:] *International Perspectives on Cultural Parks: Proceedings of the First World Conference*, Mesa Verde National Park, Colorado
- Christou E., 2005, *Heritage and Cultural Tourism: a Marketing-Focused Approach*, [w:] M. Sigala, D. Leslie (red.), *International Cultural Tourism. Management, Implications and Cases*, Butterworth-Heinemann, Oxford, s. 4-15
- Colquhoun F., 2005, *Interpretation handbook and standard: distilling the essence*, Department of Conservation Te Papa Atawhai, Wellington
- Cross S. (red.), 2012, *Sharing our Stories. Using interpretation to improve the visitors' experience at heritage sites*, Failte Irelad, Dublin
- Cultural Heritage Management and Tourism. Models for Co-operation among Stakeholders*, 2004, NWHF, Oslo
- Engaging your visitors: Guidelines for achieving excellence in heritage interpretation*, 2016, Interpret Europe, Witzenhausen
- Falk J.H., Dierking L.D., 1992, *The Museum Experience*, Whalesback Books, Washington
- Falk J.H., Dierking L.D., 2000, *Learning from museums: Visitor experiences and the making of meaning*, Altamira Press, Walnut Creek
- Feilden B.M., Jokiletho J., 1993, *Management guidelines for world cultural heritage sites*, ICCROM, Roma
- Gao J., Lin S., Zhang Ch., 2020, *Authenticity, involvement, and nostalgia: Understanding visitor satisfaction with an adaptive reuse heritage site in urban China*, "Journal of Destination Marketing & Management", t. 15., s. 1-10
- Garfield D. (red.), 1993, *Tourism at World Heritage Cultural Sites: The Site Manager's Handbook*, The ICOMOS International Committee on Cultural Tourism, Washington
- Gaweł Ł., 2011, *Szlaki dziedzictwa kulturowego. Teoria i praktyka zarządzania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
- Graham B., Ashworth G.J., Tunbridge J.E., 2000, *A Geography of Heritage: Power, Culture & Economy*, Routledge, Abington–New York
- Hajduk J., Piekarska-Duraj Ł., Idziak P., Wacięga S., 2014, *Lokalne muzeum w globalnym świecie. Poradnik praktyczny*, MIK, Kraków
- Hall C.M., McArthur S. (red.), 1993, *Heritage Management in New Zealand and Australia, Visitor Management, Interpretation and Marketing*, Oxford University Press, Auckland
- Hall C.M., McArthur S., 1998, *Integrated Heritage Management*, Stationery Office, London
- Ham S., 1992, *Environmental Interpretation: A Practical Guide to People with Big Ideas and small Budgets*, North American Press, Golden (Co)
- Ham S., 2013, *Interpretation. Making a Difference on Purpose*, Fulcrum Publishing, Golden (Co)
- Harrison R. (red), 1994, *Manual of Heritage Management*, Butterworth-Heinemann, Oxford
- Hein G.E., 1998, *Learning in the Museum*, Routledge, New York

- Hems A., Blockley M., (red.), 2006, *Heritage interpretation: theory and practice*, Routledge, Abingdon
- Hewison R., 1987, *The Heritage Industry: Britain in a Climate of Decline*, Methuen Publishing, London
- Hewison R., 1989, *Heritage: An interpretation*, [w:] D.L. Uzzell (red.), *Heritage Interpretation*, Vol. 1, Belhaven, London, s. 15-23
- Howard P., 2003, *Heritage: Management, interpretation and identity*, Continuum, London
- IA 2019 www – portal organizacji Interpretation Australia z archiwum publikacji i ofertą edukacyjną – www.interpretationaustralia.asn.au
- ICOMOS 1999, *International Cultural Tourism Charter. Managing Tourism at Places of Heritage Significance*, Adopted by ICOMOS at the 12th General Assembly in Mexico, October 1999, www.icomos.org/charters/tourism_e.pdf
- ICOMOS 2008a, *The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of Cultural Heritage Sites, Ratified by the 16th General Assembly of ICOMOS Quebec, 4 October 2008*, www.icip.icomos.org/downloads/ICOMOS_Interpretation_Charter_ENG_04_10_08.pdf
- ICOMOS 2008b, *The ICOMOS Charter on Cultural Routes, prepared by the International Scientific Committee on Cultural Routes (CIIC) of ICOMOS*, Quebec, 4 October 2008, https://www.icomos.org/images/DOCUMENTS/Charters/culturalroutes_e.pdf
- ICOMOS 2010, *Management plans and the World Heritage Convention: A bibliography*, UNESCO-ICOMOS Documentation Centre, Paris
- IE 2019 www – portal organizacji Interpret Europe – European Association for Heritage Interpretation – www.interpret-europe.net
- Interpretation*, National Association for Interpretation, Fort Collins, USA, www.interpnet.com
- Izquierdo Tugas P. i in., 2005, *Heritage Interpretation Centres. The Hicira Handbook*, Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona, Barcelona
- Jackson A., Kidd J., 2011, *Performing heritage: research, practice and innovation in museum theatre and live interpretation*, Manchester University Press, Manchester
- Jiang X., Hornsey A., 2008, *Heritage Tourism Planning Guidebook: Methods for Implementing Heritage Tourism in Sussex County*, University of Delaware, Delaware
- Jokiletho J. (opr.), 2005, *Definition of Cultural Heritage. References to documents in history (Revised)*, ICCROM Working Group "Heritage and Society", ICOMOS, www.cif.icomos.org (pdf)
- Jones S., 2007, *Sharing our Stories. Guidelines for Heritage Interpretation*, The National Trust of Australia, Canberra–Sydney
- Jureniene V., Radzevicius M., 2014, *Models of Cultural Heritage Management*, „Transformations in Business & Economics”, t. 13, nr 2 (32), s. 236-256
- Knapp D., 2007, *Applied interpretation: Putting research into practice*, National Association for Interpretation, Fort Collins
- Knudson M., Cable T., Beck L., 1995, *Interpretation of Cultural and Natural Resources*, Venture Publishing Inc., State College
- Kohen R., Sikoryak K., 2005, *Interp Guide: The Philosophy and Practice of Connecting People to Heritage*, National Park Service, Intermountain Region, www.classicinside.nps.gov/documents/InterpGuide-XP1.pdf
- Kowalski K., 2013, *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*, MCK, Kraków
- Lawson E., Walker M., 2005, *Interpreting heritage places and items guidelines*, NSW Heritage Office, Parramatta (Australia)

- Lehnes P. 2013, *Competences for the professional field of heritage interpretation – mapping competences according to EQF levels*, InHerit, Bilzen
- Lewis W.J., 1995, *Interpreting for park visitors*, Eastern Acorn, Fort Washington
- Lord B., Piacente M., 2014, *Manual of Museum exhibitions*, Rowman & Littlefield, Lanham
- Lowenthal D., 1985, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge University Press, Cambridge
- Lowenthal D., 1996, *Possessed by the Past: The Heritage Crusade and the Spoils of History*, The Free Press, New York
- Lowenthal D., 1998, *Fabricating heritage*, „History and Memory”, nr 10 (1), s. 5–24
- Lowenthal D., 2000, *Stewarding the past in a perplexing present*, [w:] E. Avrami, R. Mason (red.), *Values and heritage conservation*, The Getty Conservation Institute, Los Angeles, s. 18-25
- Lu L., Chi C., Liu Y., 2015, *Authenticity, involvement, and image: Evaluating tourist experiences at historic districts*, „Tourism Management”, nr 50, s. 85-96
- Ludwig T., 2003, *Grundlagen der Interpretation. Das Kurshandbuch*, Bildungswerk interpretation, Werleshausen
- Ludwig T., 2008, *Kurshandbuch Natur- und Kulturinterpretation*, Gicom Buchdruck, Borgentreich
- Ludwig T., 2012a, *Quality Standards in Heritage interpretation. An Extract from the ParcInterp Trainer Manual*, Bildungswerk Interpretation, Werleshausen
- Ludwig T., 2012b, *Basiskurs Natur- und Kulturinterpretation. Trainierhandbuch*, Bildungswerk Interpretation, Werleshausen
- Ludwig T., 2015, *The Interpretive Guide. Sharing Heritage with People*, Bildungswerk interpretation, Werleshausen
- Macdonald S., 2013, *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today*, New York, Routledge
- Machlis G., Field D., 1992, *On Interpretation: Sociology for Interpreters of Natural and Cultural History*, Oregon State University Press, Corvallis
- Magelssen S., 2007, *Living history museums: Undoing history through performance*, Scarecrow Press, Manham
- Managing Cultural World Heritage*, 2013, UNESCO/ICCROM/ICOMOS/IUCN, Paris, tekst polski: *Zarządzanie światowym dziedzictwem kulturowym. Poradnik światowego dziedzictwa*, NiD Warszawa 2015 (pdf)
- Manual for tourism management in heritage cities and towns in Asia for local government and community stakeholders*, 2000 (opr.: McDougall & Vines, Conservation and Heritage Consultants, Norwood), UNESCO
- Marciniak A., Pawleta M., Kajda K. (red.), 2018, *Dziedzictwo we współczesnym świecie*, Universitas, Kraków
- McCormick R.R., 2011, *Marketing Cultural & Heritage Tourism. A World of Opportunity*, Routledge, London–New York
- McKercher B., du Cross H., 2002, *Cultural Tourism. The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*, Routledge, London–New York
- Mikos von Rohrscheidt A., 2014, *Współczesne przewodnictwo miejskie. Metodyka i organizacja interpretacji dziedzictwa*, Proksenia / KulTour.pl, Kraków–Poznań
- Mikos von Rohrscheidt A., 2018, *Historia w turystyce kulturowej*, WN PWN, Warszawa
- Mikos von Rohrscheidt A., 2020, *Zarządzanie w turystyce kulturowej*, t. I: *Konteksty, koncepcje, strategie*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań
- Mikos v. Rohrscheidt A., 2021, *Interpretacja dziedzictwa w turystyce kulturowej. Konteksty, podmioty, zarządzanie*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań

- Misiura S., 2006, *Heritage Marketing*, Elsevier, Oxford
- Moscardo G., 1999, *Making visitors mindful*, Sagamore Publishing, Champaign
- Moscardo G., Ballantyne R., Hughes K., 2007, *Designing interpretative Signs. Principles in Practice* (Applied Communication Series), Fulcrum Publishing, Golden, Co
- Moscardo G., Pearce P., 1986, *Visitor centres and environmental interpretation: an exploration of the relationships among visitor enjoyment, understanding and mindfulness*, „Journal for Environmental Psychology”, nr 6 (2), s. 89-108
- Murzyn M., 2002, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój miasta*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie”, nr 587, s. 65-80
- Murzyn-Kupisz M., 2012, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój lokalny*, Wyd. Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków
- NAI 2019 www – portal amerykańskiej National Association for Interpretation z archiwum publikacji i ofertą edukacyjną – www.interpnet.com
- Neto J., 2012, *Immersive cultural experience through innovative multimedia applications: The History of Monserrate Palace in Sintra (Portugal) presented by Virtual Agents. International Conference EuroMed 2012 dedicated to Cultural Heritag*, Springer Publishing, Limassol, Cyprus
- Nowacki M., 2005, *Interpretacja dziedzictwa w pracy przewodnika i pilota wycieczek*, [w:] Z. Kruczek (red.), *Pilotaż i przewodnictwo – nowe wyzwania*, Proksenia, Kraków, s. 67-79
- Nowacki M., 2012, *Heritage interpretation* (seria: Podręczniki, nr 72), AWF, Poznań
- Nuryanti W., 1997, *Interpreting Heritage for Tourism: Complexities and Contradictions*, *Tourism and Heritage Management*, Gadjah Mada University Press, Yogyakarta
- Othman M., 2012, *Measuring Visitors' Experiences with Mobile Guide Technology in Cultural Heritage Spaces*, University of York, York
- Park H. Y., 2014, *Heritage Tourism*, Routledge, London–New York
- Pawłowska K., Swaryczewska M., 2002, *Ochrona dziedzictwa kulturowego. Zarządzanie i partycypacja społeczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
- Peacock A., 2010, *Interpretation plan for the castles and town walls of Edward I for CADW*, PLB Consulting, Malton
- Pedersen A., 2002, *Managing Tourism at World Heritage Sites: a Practical Manual for World Heritage Site Managers*, UNESCO World Heritage Centre, Paris
- Prince D.R., 1982, *Evaluating Interpretation: A Discussion*, Birmingham: University of Birmingham, Centre for Environmental Interpretation, Occasional Papers: No. 1
- Purchla J., 2005, *Dziedzictwo a transformacja*, MCK i MSAPAE w Krakowie, Kraków
- Rahaman H., Kiang T. B., 2017, *Digital Heritage Interpretation: Learning from the Realm of Real-World*, „Journal of Interpretation Research”, t. 22 (2), s. 53-64
- Regnier K.H., Gross M.P., Zimmerman R., Heintzman J., 1992 [zrewid. 2015], *The Interpreter's Guidebook: Techniques for Programs and Presentations*, University of Wisconsin – SP Foundation Press, Madison
- Ringbeck B., 2008, *Management plans for World Heritage Sites: a practical guide*, German Commission for UNESCO, Bonn
- Rueda-Esteban N.R., 2019, *Technology as a tool to rebuild heritage sites: the second life of the Abbey of Cluny*, „Journal of Heritage Tourism”, t. 14, z. 2, s. 101-116
- Ryan C., Dewar K., 1995, *Evaluating the communication process between interpreter and visitor*, „Tourism Management”, nr 16 (4), s. 295-303
- Sharpe G., Gensler G., 1978, *Interpretation as a management tool*, „Journal of Interpretation”, nr 3 (2), s. 3-9
- Simon N., 2010, *The Participatory Museum*, Museum, Santa Cruz, USA

- Smith K.A., Holmes K., 2012, *Visitor Centre Staffing: Involving Volunteers*, "Tourism Management" nr 33, s. 562-568
- Smith L., 2006, *Uses of Heritage*, Routledge, Abington–New York
- Sotiriadis M., Varvaressos S., 2016, *Crucial Role and Contribution of Human Resources in the Context of Tourism Experiences: Need for Experiential Intelligence and Skills*, [w:] M. Sotiriadis, D. Gursoy (red.), *The Handbook of Managing and Marketing Tourism Experiences*, Emerald Group Publishing, Bingley, s. 45-64
- Staiff R., 2014, *Re-imagining heritage interpretation: enchanting the past-future*, Farnham and Burlington, Ashgate
- Standards and Practices*, 2008a, *Standards and Practices for Interpretative Planning*, National Association for Interpretation, Fort Collins, USA, www.interpnet.com
- Standards and Practices*, 2008b, *Standards and Practices for Academic Curricula for Standards and Practices*, 2008c, *Standards and Practices for Interpretive Methods*, 2008, National Association for Interpretation, Fort Collins, USA, www.interpnet.com
- Standards and Practices*, 2008d, *Standards and Practices for Interpretive Organizations*, 2008, National Association for Interpretation, Fort Collins, USA, www.interpnet.com
- Stasiak A., 2019, *Creating Tourism Experiences – Theoretical Foundations*, [w:] D.A. Jelincic, Y. Mansfeld (red.), *Creating and Managing Experiences in Cultural Tourism*, World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd., Singapore, New York, London, s. 17-41
- Stewart E.J., Hayward B.M., Devlin P.J., Kirby V.G., 1998, *The 'place' of interpretation: A new approach to the evaluation of interpretation*, „Tourism Management”, t. 19, s. 257-266
- Successful Tourism at Heritage Places: A guide for tourism operators, heritage managers and communities*, 2000, Australian Heritage Commission (AHC), Queensland
- Tilden F., 1957, *Interpreting Our Heritage*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill
- Tilden F., 2019, *Interpretacja dziedzictwa*, przeł. A. Wilga, CTK TRAKT, Poznań
- Tilkin G. (red.), 2014, *InHerit. Professional Development in Heritage Interpretation. Manual*, Alden Biesen, Bilzen
- Timothy D.J., 2011, *Cultural Heritage and Tourism. An Introduction*, Channel View Publications, Bristol–Buffalo–Toronto
- Timothy D.J., Boyd S.W., 2013, *Heritage in tourism*, Pearson Education Ltd., Essex
- Timothy D.J., Nyaupane G.P., 2009, *Cultural Heritage and Tourism in the Developing World. A Regional Perspective*, Routledge, London–New York
- Tomaszewski A., 2012, *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, MCK Kraków,
- Tunbridge J., 2018, *Zmiana warty. Dziedzictwo na przełomie XX i XXI wieku*, MCK, Kraków
- UNESCO, 1972, *Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972*, tekst polski: *Dz.U.* nr 32 z 30 września 1976 r., poz. 190
- UNESCO, 2003a, *Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego z dnia 17 października 2003 r.*, Tekst polski: *Dz. U.* 2011 nr 172, poz. 1018
- UNESCO, 2018, *Interpretation of sites of Memory (study)*, 2018, International Coalition of Sites of Conscience (January, 31), UNESCO, Paris (pdf)
- Uzzell D. L., 1985, *Management issues in the provision of countryside interpretation*, „Leisure Studies”, nr 4 (2), s. 159-174
- Uzzell D., 1998, *Interpreting Our Heritage: A Theoretical Interpretation*, [w:] D. Uzzell, R. Ballantyne (red.), *Contemporary Issues in Heritage and Environmental Interpretation*, s. 11-25

- Uzzell D.L., 1992, *Les approches socio-cognitives de l'évaluation sommative des expositions*, „Publics et Musées”, t. 1, z. 1, s. 107-123
- Uzzell, D. L. (red.), 1989, *Heritage Interpretation* (t. 1 i 2), Belhaven Press, London
- Uzzell, D. L., 1995, *Creating Place Identity Through Heritage Interpretation*, „The International Journal of Heritage Studies”, t. 1, nr 4, s. 219-228
- Veverka, J.A., 1994, *Interpretive Master Planning*, Falcon Press Publishing Co., Helena
- Ward C. W., Wilkinson A. E., 2006, *Conducting meaningful interpretation: A field guide for success*, Fulcrum Publishing, Golden
- Wearing S., Archer D., Moscardo G., Schweinsberg S., 2007, *Best practice interpretation research for sustainable tourism: Framework for a new research agenda*, CRC for Sustainable Tourism Pty Ltd: Australia
- Weiler B., Ham S., 2006, *Identifying and Prioritising the Desired Outcomes of Interpretation: Stage One of the Development of the Interpretation Evaluation Tool Kit*, CAUTHE 2006 Conference – „To the city and beyond...”, Melbourne, 6-9 lutego 2006, tekst nr 127
- Weiler B., Ham S., 2010, *Development of a research instrument for evaluating the visitor outcomes of face-to-face interpretation*, „Visitor Studies”, nr 13 (2), s. 187-205
- Weiler i Ham 2006; 2010
- Xue K., Li Y., Meng X., 2019, *An evaluation model to assess the communication effects of intangible cultural heritage*, „Journal of Cultural Heritage”, t. 40, s. 124-132
- Zarzycka K., 2016, *Rozgryźć dziedzictwo. Podręcznik dobrych praktyk upowszechniania dziedzictwa i edukacji o dziedzictwie kulturowym*, Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa